

TARTU – MINU LAPSEPÕLVE LINN (1907–1916)

ELSBET PAREK

SAATEKS

EKLA fondides leidub lisaks kuulsate kirjameeste pärandile hulgaliselt käsikirju, mille autoreid pole ümbritsenud eriline tunnustusesära. Ometi leidub neiski kirjatöodes sageli palju sellist, mis avarab meie üldist kultuuripilti, esitades mõnd sündmust, inimest või paika sootuks teistsugusest vaatepunktist kui see, mida oleme harjunud tavapäraseks pidama. Mõistagi on igal kirjutajal oma tõde.

Elsbet Pareki (1902–1985) mälestuste omapäraks on, et nad on kirjutatud arhiivi jaoks, autor pole kirjutades avaldamisele mõelnud. Tänu sellele on need risustamata ajastuomasest obligatoorsest retoorikast ja kompromislikest pooltõdedest.

Tuntud näitleja Anna Markuse tütreks puutus Elsbet Parek juba lapsena kokku paljude eesti kultuuriloos olulist rolli etendanud inimestega. Kunstiajaloo-õpingud Tartu Ülikoolis 1922–1926 ja osalemine ENÜSi ja Veljesto tegevuses rikastasid E. Pareki tutvuskonda tolleaegse humanitaarintelligentsi esindajatega.

Sageli kahandab memuaaride väärtust kirjutaja isiku liigne kesksus, E. Parek on suutnud seda ohtu vältida – kunagi pole ta ise oma meenutuste peategelaseks, autori isik vormub lugejale rõhuasetuste ja teiste inimeste hinnangute kaudu.

E. Parek hakkas oma mälestusi terviklikeks peatükkideks vormistama 1960. aastatel, kasutades seejuures varasemaid märkmeid ja päevikuid. Memuaarid on peatükkideks liigendatud linnade järgi, kus autor oma elu erinevatel etappidel elas, mistõttu neis käsitletavat ajavahemikud pole võrdse pikkusega. Pareki mälestused hõlmavad perioodi 1907–1949, lisaks leidub EKLas tema päevikumärkmeid ka hilisematest aastatest, viimased neist on dateeritud mõni aasta enne surma, ajal, mil tema tütar Lagle Parek Patarei vanglas dissidendina karistust kandis.

Nõukogude ajal ilmus Parekilt lühemaid, peamiselt tuntud kultuuritegelastega seotud kirjutisi ajakirjanduses, eeskätt Keeles ja Kirjanduses ("Meenutades Aino ja Oskar Kallast", KK 1969/4, "Mälestusi Johannes Barbarusest Pärnus", KK 1970/6, "Mälestusi F. Tuglasest 1925–1930", KK 1972/11 jt). Eraldi raamatutena on avaldatud "Mälestusi aastaist 1931–1949" I osa, Pärnu 1991, "Tartu – minu ülikoolilinn 1922–1926", Trt 1998 ja "Minu koolipõlve Tallinn 1916–1922", Trt 1999 – kaks viimast Eesti Kirjandusmuuseumi sarjas "Litteraria".

Elsbet Pareki kujunemisel on väga olulist rolli etendanud tema ema Anna Markus – Menningu Vanemuise juhtivaid näitlejaid, Tallinna Draamateatri asutajaid, paljude näidendite tõlkija. Kahtlemata on Anna Markus E. Pareki memuaarides üks keskseid tegelasi. Seetõttu on loomulik, et E. Pareki kirjutised on mingil määral ka teatrimälestused, n-ö teatrilapse mälestused. Kindlasti põimub siin mitu tasandit: vahetud lapsepõlvkogemused, ema hinnangud ja põhimõtted ning autori enda hilisemad üldistused ja seisukohad.

"Tartu – minu lapsepõlve linn (1907–1916)" on kirjutatud 1964. a. käsikiri avaldatakse lühendatult, originaaliga on võimalik tutvuda Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis (KM EKLA f 169, m 155:4). Säilitatud on autori stiil, vaikumisi parandatud masinakirjavead.

Tiina Saluvere
Eesti Kultuurilooline Arhiiv

Sügisel 1907. aastal asus meie perekond Tallinnast Tartusse elama, kuna minu ema Anna Markus oli tulnud ära vanast Estoniast ja saanud Vanemuise näitlejaks Karl Menningu uues kutselises näiteseltskonnas. Mina olin äsja saanud viieaastaseks. Meie esimene korter Tartus oli Tähe uulitsal nr 46 – lühikeses umbsopis umbes hilisema Päeva tänava kohal. Korter oli meile, uustulnukale, muretsenud Anna Altleis, kes elas samas majas. Oli uus kahekorruseline puumaja kahtoaliste köögiga korteritega. Tol ajal oli meie elukoht päris linna serval. Karlova (nüüd Pargi) tänava selles otsas olid vaid paar väikest maja suurte aedadega. Karlova mäe nõlv oli hoonestamata, kaetud roheline muruga, milles helendasid laste tallatud liivased rajad. Ülal

mäel kolletas viljapõld. Kaskede allée viis kivist mõisahooneteni, nende kõrval kivimüüri taga kõrgusid pargi põlised puud.

Tähe uulitsat palistasid kahekordsed uued puumajad. Seda Tähe tänava kesklinnast kaugemat osa ühes põiktänavatega kutsuti rahvakeeles Pilpakülaks – puumajade tõttu. Ametlik nimi oli Karlova linnajagu.¹ Kogu see kiiresti kasvav Pilpaküla oli eestlaste tormilise linnatungi tulemus.

Tähe põiktänavatest olid tol ajal olemas ainult Katariina, Elisabeti² ja viimasena Õnne. Ja siis olid need kõik uulitsad! Tänavade nimetus läks käibelega palju hiljem. Õnne uulitsast edasi oli linn lõppenud: algasid Ropka mõisa väljad. Ropka mõisa süda oli linnast küllaltki kaugel – sinna viis suurte puudega allée – nagu mõisatesse tavaliselt. Pahemat kätt umbes praeguse Kuu tänava kohal oli vana tuuleveski. Edasi järgnes samal pool Piiskopimõis – mõned vähenõudlikud vanad kivihooned põliste puude all – Forseliuse seminari paik, mida praegu märgib mälestuskivi.

Meie pere suvised rohelisse minekud viisid Ropka pargini, parki palistavatest igivanadest remmelgatest varjutatud teed mööda alla jõe kaldale, lagedale Emajõe luhale. Mõisa alt veidi edasi minnes jõudis meeldivale liivasele jõekäärule, kus tavaliselt madalas vees sulistasime. Suurt huvi pakkus jõel sõitev vana suurte ratastega aurik Dorpat ja teine moodsam ning veel suurem Hansa. Need olid vägevaimad laevad selleaegsel Emajõel. Toredad olid laevadele järgnevad tugevad lained, milles hüplesime. Tihti lähenesid Peipsi poolt laiarinnalised venelaste lodjad – küll küttepuid, kalade, jõhvivate või muu kaubaga. Vahel tulid nad päris hoogsalt, laia peapurje paisudes pärituules, aga sagedamini vedasid lotje mehed, sammudes piki kallast, tugevad veoköied ümber rinna. Vägevat tüüripuud lodja päras pidas tavaliselt pika habemega vanaätt või ereda pearätiga naine. Mõni üksik kalastaja paat kuulus ka tavaliselt jõe pilti.

Kuna Vanemuise teatril meie pere elus nii tähtis koht oli, jättis ta mu lapsemeelde eredaid muljeid ja mälestusi. Uus teatrihoone oli ju alles 1906. aastal valminud soome arhitekt Lindgreni kavandi järgi. Võrreldes meile tun-

tud vana Estoniaga³ Tallinnas, oli see muinasjutuloss, asetsedes valgena ja kaunina kõrgel üle linna vaataval künkal.

Mõeldes praegugi tagasi: tõesti, sel ajal pidi uus Vanemuine olema üks moodsaim ja nägusaim ehitus kogu Eestis. Möödunud sajandite gootika, barokk ja klassitsism olid jätnud meie maale väärrika arhitektuuripärandi, ent moodne 20. sajandi ehituskunst meil Eestis algab õieti Vanemuisega. Hoone juurde kuulus kontserdiaed kõlakoja, lumivalgete pergolate ja põliste puudega.

Teatrimaja sees tundusid lapsele eriti avaratena madalaastmelised laiad trepid, mis avarast alumisest hallist üles jalutusruumi viisid, ja viimase suured aknad, vaatega üle linna.

Kuulsin palju kõnelusi Weizenbergi skulptuuridest "Koit" ja "Hämarik", mis olid paigutatud teatri jalutusruumi. Need olid vist esimesed täiesti alasti kujud meie avalikkuses. Oli veel küllalt väikekoodanlikult piiratud publikut, keda šokeerisid katmatud, viigileheta noormehe ja neiu skulptuurid.

Lapsena võlusid mind Vanemuise suure saali seinal vaheldumisi reastuvad dekoratiivsed maskid "Komöödia" ja "Tragöödia". Ilusad on minu mälus ka massiivsed poleeritud trepikäsi puud ja suured, laes rippuvad nelinurksed gaasiarmatuurid.

Garderoobid näitlejatele olid lavakõrvase koridori ääres. Naisnäitlejate garderoob oli mulle väga kodune, minu ema peegellaud oli kohe esimene paremat kätt, selle kõrval tema riidekapp.

Juba neist esimestest Tartu-aastatest mäletan hästi kategoorilise kõneviisiga ja energiliste liigutustega Menningut "ennast" – vääramatu autoriteediga teatrijuhti. Mäletan tume-dajuukselist ilusa häälega Anna Altleisi, kes minu meelest ikka väga toredasti riides oli: ikka looridega, sulgedega ja pitsidega. Samuti mäletan ilusat blondi saledat Olly Västriku ja näpitsprillidega Amalie Konsat, kes rääkis alati pehmet Tartu murret. Ants Simm meenub mulle ikka tusase näoga ja noor Leopold Hansen alati roosana ja rõõmsana.

Lapsepõlve maailm on ju väga piiratud. Kuna olen sündinud Tallinnas, on minu esimesed teadlikud muljed sealt. Nüüd tagasi

vaadates paistab mulle, et tulles lapsena Tartu, nägin seda hoopis teise pilguga kui mõni maalaps, kes esimest korda linna tuli. Minu varasemad mälestused on linnakorteritest, parkidest, teatrite riidetustubadest ja lasteetendustest.

Tartust mäletan tollest varasest ajast hästi Toomemäge. Väga armastatud ja meeldejäädud mängukohaks Toomel oli romantika-ajastu kividest laotud grott ja istmetega kivisillake. Kui ehitaja laps mängib ehitamist ja õmbleja võsu õmblemist, siis meie kombineerisime ise näidendeid, mängisime neid, aga ei "viitsinud" üles kirjutada, ehk küll alati seda kavatsesime. Toome varemed olid muidugi hirmus huvitavaks ja saladuslikuks kohaks, aga nende vahele ronimisel oli ees kategooriline keeld. Mäletan, et isegi tuliselt igatsesin Toome varemete lääneotsal asuvasse puust veetorni ronida – see paistis vist kõrgeima kohana maailmas.

Saladuslik-õudsed olid koobaskeldrid vana anatoomikumi ees, kus kuuldavasti hoiti laipu ja puhastati konte anatoomilisteks õppusteks ülikoolis. Toome pilti kuulus minu mälestuses ka ikka Inglisild ja samuti Tähetorn. Kuradisild puudus minu esimestel Tartu aastail, see ehitati alles 1913. aastal ja avati Romanovite dünastia 300-aastase juubeli puhul ametlikult Romanovite sillana. Toomel asuvaist monumentidest oli tol ajal olemas vaid Baeri ausammas. Ja selle lähedal tühi samba alus, sama, millel praegu tekst: "Area Morgensterniana".

Lapsesilmale oli ilusaimaks majaks Toome veerul asetsev mitmevärvilistest tellistest A. Grenzsteini maja tornikupliga ja inglifiguuriga katusel. Selle kõrvalt avanes tol ajal avar vaade üle linna, kuna puud nõlvakul veel ei seganud. Talvel oli tore kelgutee Toome veerul vastu Jakobi tänavat.

¹ Karlova liideti Tartu linna koosseisu ametlikult alles 1916. a. Vt: Niina Raid, Tartu tänavad aastani 1940. Tartu, 1999, lk 39.

² Praegu vastavalt Koidu ja Eha tänav.

³ Estonia uus teatrimaja avati 1913. a. vana Estonia asus Väike-Tartu maanteel.

Huvitavaks kohaks minu lapsepõlve Tartus oli ka "Barkalai" plats kuulsa väejuhi ausambaga ja selle vastas asetsev vana Kauba-hoov. See kvadraatne massiivsete sammastega ümbritsetud sisehooviga ehitus oli üks suuremaid hooneid Tartus. Ümber Kaubahoovi kõn-dida ja vaadelda poeaknaid kõigil neljal küljel – oli juba terve pikk jalutuskäik. Jõepoolses osas tõusti treppidel sammaskäiku, kuna Barclay platsi poolsel küljel kulges see tänavaga üheta-sa. Mäletan, et linnapoolsel küljel oli rohkem riide- ja pudukauplusi, jõepoolsel raua- ja na-hakauplusi. Poe tänava küljel oli juba siis Märt Jänese riidepood, mis aina kasvas, kujunedes hiljem suurimaks riidekaupluseks Eestis.

Kaubahoovist allpool, jõekaldal peeti igal aastal detsembris kahenädalast "jäärmarkti"⁴, kus müüdi kõike kujuteldavat selleks ülessea-tud putkades. Eriti mäletan präänikute ja iga-sugu maiustuste putkasid. Juba paari kopika-ga võis seal oste teha: uhkete värviliste "kivi-dega" sörmuseid sai osta, kopik tükk ja hel-mekeesid paari kopika eest. Lahtiseid komp-vekke sai kopika eest terve tuututäie. Hästi odavad olid ka jaanikaunad, mida minu lap-sepõlves palju söödi. "Jäärmarktil" mängisid leierkastid, oli karussell ja muid atraktsioone.

1910. aasta sügisel astus vend Treffneri eragümnaasiumi ja mina Eesti Noorsoo Kas-vatuse Seltsi emakeelsesse tütarlastegümnaa-siumi. Minu koolijuhatajaks oli Peeter Põld. Koolis valitses haruldaselt sõbralik, isegi pe-rekondlik vaim, mis oli suureks erinevuseks tolleaegsetest kroonukoolidest. Riigikoolides ja ka teistes erakoolides oli õppekeeleks vene keel juba alates esimesest klassist. Muidugi õpiti ka siin vene keelt esimesest õppeaastast peale. Õpetamisega käsikäes kasvatati meid

⁴ jaarmark, aastalaat

⁵ A. Kitzbergi lastenäidend F. Pocci järele, esieten-dus Vanemuises 30.03.1909.

⁶ A. Kitzberg G. Reuteri järgi, esietendus 19.04.1910, 7.11.04.1911.

⁸ A. Kitzbergi muinasjutt, mängiti koos F. Grill-parzeri dramaatilise muinasjutuga "Unenägu-elu" 26.12.1913.

⁹ Esietendus 10.02.1908.

¹⁰ L. Anzengruberi rahvatükk, esietendus Vanemuises 27.09.1909.

¹¹ Esietendus Vanemuises 26.12.1909.

kogu aeg, mis oli väga vajalik, kuna enamus õpilastest olid maalapsed, kes elasid kostilis-tena juhuslike korteriperenaiste juures.

Tolleaegse vääramatu tava järgi oli veerand tundi enne õppetöö algust kogu kooli ühine palve saalis. Palveid pidas tavaliselt Peeter Põld ise, kes oskas neile ikka ka elulisi ilmalikke õpetusi ja selgitusi lisada. Kui koolis oli toi-munud mingi suurem üleannetus, noomis ta süüdlasi palvel kõikide ees. See oli üks mõju-vamaid karistusi.

Väga tõhusat ja meeldejäätavat tööd tegi meiega neljandal ja viiendal õppeaastal tun-tud koolimees Mihkel Kampmann, õpetades eesti keele kõrval ka kodulugu, mis oli sellel ajal täiesti uudne ja teistes koolides olematu aine. Minu kujunemist mõjutas see sügavalt – sealt on pärit minu kultuurilooliste huvide juured. Mäletan sellest Läti Henrikut, Käsu Hansu nutulaulu, Jaan Jungi muinasteaduse harrastusi, mitmesuguseid jutte ja legende ühenduses paikadega jne.

Uulitsad olid sillutatud munakividega, kõn-niteed olid paeplaatidest või tellistest. Kauge-matel linnaäärsetel uulitsatel puudus igasu-gune sillutus. Elektrivalguse saime korterisse juba 1914. aastal: see oli Karlova linnajao eelis. Südalinn sai elektrivalgustuse hiljem, Vane-muise teater sai elektri alles 1916. aastal.

Teatris käia sain vaid lasteetendustel, mida korraldati ikka pühade ajal: olid ju siis kolme-päevased jõulu- ja lihavõttepühad. Lastenäi-dendite osas on suur teene August Kitzbergil, kes neid muinasjuttude ja võõrkeelsete laste-tükkide järgi meie lavale kohendas. Mäletan eriti hästi "Saabastega kassi"⁵, "Kurja kunin-gatütart"⁶, "Kolme suurt soovi"⁷, "Okasroosi-kest"⁸. Lasteetendused olid alati päeval. Täis-kasvanute õhtustele etendustele ma väikese kooli-likana muidugi ei pääsenud. Mõned korrad lubas ema meid peaproovidele, mis vastasid oma olemuselt praegustele kontroll-etendustele.

Mäletan Stavenhageni "Mewsi ema"⁹, kus mu ema peaosa mängis ja mis nii kurb oli, et mind nutma ajas. Mäletan lõbusat lauludega rahvatükki "Ristitegijad"¹⁰, kus lõpul lauldi "Ristikesi, ristikesi enam ma ei tee!" ja G. Hauptmanni "Hannele taevaminekut"¹¹,

mis jättis mulle õudse elamuse surnukirstu ja kurja võõrasisa tõttu.

Olin teatris Kitzbergi "Libahundi" esietendusel 1911. aasta detsembris¹². Kuigi olin vaid üheksa-aastane, jättis näidend mulle kustumatu mulje. Viimase vaatuse ajal nutsin kibedasti – ja mitte mina üksi. Olen hiljem paljusid "Libahunte" näinud, ent Anna Altleisi ilus metsik Tiina on mul ikka ületamatuna meeles. Mäletan ka, et sellest näidendist väga palju räägiti, kuna see oli sündmuseks meie teatrielus.

Kuulsa rootsi näitekirjaniku August Strindbergi "Isas"¹³ mängis minu ema naispeaosa, meespeaosa – Ants Simm. Ka seda peeti väga kõrgetasemeliseks ning väljapaistvaks etenduseks. Postimees kirjutas "Isa" puhul, et "niisuguseid häid etendusi, nagu laupäevane seda oli, ainult kõige paremates ja kultuuralisemates teatrites võib näha" (Sellist tsitaati Postimehe arvustustes ei leidu – vt Postimees nr 31, 07.02.1912, KAH /K. A. Hindrey/, Strindbergi "Isa", – küll on aga nii see kui ka kõik teised lavastuse kohta ilmunud arvustused väga positiivsed ning lavastaja ja näitlejate tööd tunnustavad. – *T. S.*).

Minu ema töötas oma osade juures täiesti vaikselt ja enesesse süvenenult, mõeldes läbi osa ja kogu näidendi. Kunagi ei õppinud ta valjusti osi ega teinud kodus hääleharjutusi. Ometi oli tal kandev hääel ja selge diktsioon. Mälu oli tal haruldane ja tähelepanu ümbruse ning inimtüüpide suhtes samuti. Menning oli teda hirmutanud, et näitlejad, kes nii palju peavad pähe õppima, vanemas eas oma mälu kaotavad. Ja seda kartis ta alati – aga asjata. Veel kõrges vanuses säilitas ta hea mälu.

Tavaliselt igatsevad näitlejad mängida ikka peaosi ja suhtuvad väiksematesse episoodilistesse osadesse üleolevalt. Minu emale pakkus rahuldust luua ka mõnest episoodilisest osast meistriteos, anda suhteliselt väikesele osale nii veenev ja meelde jääv kujundus, et see elulisena täitis lava ja haaras tähelepanu. Näiteks C. R. Jakobsoni "Arthuris ja Annas"¹⁴ Otmari tädi väike osa, mille puhul kirjutas A. Jürgenstein: "Vähe oli proua Markusel kõnelda, aga tema välimus, liigutused ja näomäng kõnelevad seda rohkem. See oli päris vanaaegne

torerumal Balti mõisaproua, nagu neid õnnis Russow oma kroonikas kirjeldab."¹⁵

Minu ema oli kasvanud ja koolis käinud Paides – selles tol ajal ülisaksikus pisilinnas, kust ta tõi kaasa terve balti daamide tüüpide galerii, mida ta sobival juhul laval kasutas.

Elasime kodus kaasa ka Ibseni "Tontide"¹⁶ etenduse valmimisele, milles mu ema mängis rasket pr Alvingu osa. Ka seda etendust hindas kaasaegne arvustus kui "kõrgekultuuralist".

Minu tolleaegsete teatrimälestuste hulka kuuluvad ka August Kitzbergi "Kauka jumala"¹⁷ ja noore kirjaniku Oskar Lutsu esiknäidendi "Paunvere"¹⁸ esietendused Vanemuises. "Kauka jumalast" on mul meeles Carl Treumundti vägev Mogri Märts. "Paunveres" mängis minu ema pr Ärakut, kelle pilli järgi kogu alev tant-sib, ja pälvis ka selles koomilises osas üldist kiitust. Värske näidend lõi hästi läbi. Noor algaja kirjanik Oskar Luts külastas minu ema ja tõi talle lugeda oma uued äsjavalminud lühinäidendid. Luts oli vaikselt kõneviisiga noormees, juba siis punaka ninaga. Ta ei vastanud kuidagi minu nooruslikule ettekujutusele kirjanikust. Oli see ju esimene kirjanik, keda lähemalt nägin.

Vanemuisesse ilmusid uued noored näitlejad, sealhulgas Aleksander Teetsov – prillidega korpulentne noormees, kes mängis vanameeste osi ning abiellus piltilusa Olly Västrikuga. Neil ajal räägiti palju anekdoodilist Sass Teetsovi määratust söögiisust. Selles suhtes trumbanud teda üle Tartus tuntud kaubandustegelane Hans Margens ainsana.

Mäletan pikakasvulist härrasmeheliku hoiakuga ja ilusa näoga Hartius Möllerit ja piisukest särtsakat M. Annukit, kellest sai varsti Mizzi Möller¹⁹, kes oma mehele vaid kaenla alla ulatus.

¹² 27.12.1911.

¹³ Esietendus 04.02.1912.

¹⁴ Esietendus 29.09.1907.

¹⁵ Elu, nr 44, 04.05.1907.

¹⁶ H. Ibseni draama "Tondid" ("Kummitused") tuli Vanemuises lavale 13.02.1911.

¹⁷ Esietendus 26.03.1912.

¹⁸ Esietendus 25.11.1912.

¹⁹ Mari Möldre

Imposantne lavakuju oli Carl Treumundt, kes tuli truppi ühes naisega.

Mäletan noort järskude liigutustega Eduard Türki, nägusat Julius Põtra, Anna Karzevat, Kristjan Hansenit ja Martin Libenet. Pikk kohmakas Liina Põlde²⁰ näpitsprillidega armsal lapsenäol on mul ka sellest ajast meeles.

Vanemuise näiteseltskonna ringreiside traditsioon sai alguse 1908. aasta sügisest, kui anti esimesed külalisetendused Pärnus, Viljandis, Türil, Paides ja Tallinnas. Kuna ema ettevalmistused ärasõiduks ja pikem kodust eemalviibimine olid suureks sündmuseks, kuulsin kodus reisi teemal palju kõnelusi.

Juba 1909. aasta aprillis–mais toimus pikem kui kuuajaline ringreis kõigisse suurematesse keskustesse. Sellest peale hakkas selline ringreis korduma igal kevadel, kusjuures ring aina avarus ja külastatavate paikade arv järjest kasvas. Ema reisiloleku ajaks tuli meile tavaliselt perenaiseks mõni naissugulane. Ema saatis meile reisi kestel postkaarte kõigist Eesti linnadest ja tõi koju jõudes kingitusi kaasa. Ringreisidele mindi meelsasti, kuna need olid aineliselt tulusad: peale hariliku kuupalga saadi veel päris korralikku päevaraha. Minu emal jäi ringreisidest tavaliselt mõni summa garde-roobi täiendamiseks. Pidi ju tol ajal näitleja enesele ise muretsema kogu kaasaegse lavariietuse ja ajalooliste kostüümide kasutamine oli Menningu ajal tema repertuaari tõttu minimaalne. Ringreisid olid ka seetõttu näitlejatele meeldivaks vahelduseks, et tol ajal Vanemuise näiteseltskonda teatav lugupidamine ümbritses. Väikelinnades ja alevites oli nende saabumine oodatud kultuurisündmuseks. Kõikjal sigines teatrisõpru, kes näitlejaid külalislahkelt vastu võtsid. Huvitav tõik on see, et Vanemuise näitlejate võõrustajate hulgas oli ka rida kirikuõpetajaid, kes olid omal ajal Menninguga koos Tartu Ülikoolis usutea-

dust õppinud. Näiteks õp Rosenberg Suure-Jaanis, õp Steinberg Pilstveres jt.

Minu ema, kes oskas hästi saksa keelt, tõlkis Vanemuisele palju näidendeid. Mäletan teda vabadel õhtutel kirjutuslaua taga istumas. Sel ajal tõlgiti ka Skandinaavia näidendeid saksa keele kaudu, Ibsen, Strindberg ja Bjørnson olid ülimumoodsad oma aktuaalsete ühiskonnaprobleemidega. Ka saksa näitekirjandusest valis Menning rea tolle aja kohta teravalt ühiskonnakriitilisi asju: O. Ernsti "Kasvataja Flachsmann"²¹, Langmanni "Bartel Turaser"²², G. Hauptmanni "Voorimees Henschel"²³ ja "Rose"²⁴, Rosenowi "Kust varjud ei kao"²⁵ jt. Kõik Vanemuisele tõlgitud näidendite käsikirjad paljundati šapirograafil ja köideti foolioformaadilistesse sinistesse kaustadesse. Vanemuine laenutas oma näidendeid ja kõik Tartu eesti seltsid (Taara, Karskuse Sõber jt) ja ühtlasi kogu Lõuna-Eesti väikesed kohalikud näitetrupid mängisid lihtsamaid tükke Vanemuise repertuaarist. Nii ulatus Menningu repertuaarivaliku mõju õige kaugele.

Minu lapsepõlve Tartusse kuuluvad ka kinod – või nagu neid siis nimetati – elektriteatrid. Üle jõe Kivisilla lähedal oli Illusioon. Siinpool jõge Politsei platsil Imperial. Imperial reklaamis end suurima teatrina Vene riigis, kuhu mahub 1500 vaatajat. Mõlemad olid suured laudküünid, kus esitati tummfilmide kõrval ka tsirkusenumbreid – klounide, akrobaatide ja žonglööride esinemisi ning muid atraksioone. Filmide reklaamile märgiti alati filmi metraaž – 2000, 2500, 3000 meetrit. Elektriteatri piletit osta ja sinna siseneda võis igal ajal, mitte seanssist kinni pidades nagu tänapäeval. Võis vaadata filmi nii kaua, kui oli isu – kas või kolm korda kogu kava läbi. Platid olid nummerdamata ja ees odavamatel kohtadel lihtsad seljatoeta puupingid. Film katkes vahete-vahel elektrihäirete tõttu. 1913. aastal ehitatud uus elektriteater Apollo Aleksandri tänaval oli juba soliidsem kiviehitise toolidega parteris ning rõdul. Samal aastal järgnes veel uus kino Ideal Tähe tänaval, see oli suur laudküün nagu esimesedki kinod.

Enamus minu kooliõdesid olid maalapsed või hiljuti linna siirdunute ja agulis omale maja ehitavate tütreid. Võib julgelt öelda, et ligi

²⁰ Liina Reiman

²¹ Esietendus 29.10.1906.

²² Esietendus 01.01.1907.

²³ Esietendus 11.11.1907.

²⁴ G. Hauptmanni "Rose Bernd" esietendus 04.11.1912.

²⁵ Esietendus 01.12.1913.

kaheksakümmend protsenti õpilastest oli neid, kes esimese põlvna keskharidust said. Haritlaste lapsed olid üksikuid.

Selgesti on mul meeles tütarlastegümnaasiumi esimese lennu lõpuaktus. Aktuse peakõne pidas Jaan Tõnisson. Ja kõne oli nii mõjuv, et see osaliselt veel praegu – 50 aastat hiljem – mul meeles on. Just need tema sõnad: "Teie olete esimene põlv eesti haritud naisi. Ja kui teie nüüd koju lähete oma emade juurde, kellel pole kunagi olnud selliseid õppimisvõimalusi nagu teil, siis ärge olge kunagi suures oma tarkusele. Ärge öelge kunagi: "Ah, ema, sellest ei saa sina aru, seda ei saa sina mõista!""

Olin juba eas, kus laps kõike näeb, kuuleb, loeb ja meelde jätab – eriti seda, mis tema ümbrust erutab. Juba 1913. aastal kuulsin ema ja tema kolleegide vahelistes kõnelustes Vanemuises kasvavast tõsisest konfliktist. Minu ema oli suur Menningu põhimõtete austaja. Menning oli oma kunstilises kreedos vankumatu. Ta pidas korduvalt kõnesid teatri sihtidest ja ülesannetest. Ta toonitas, et teater peab käima rahva ees, aga mitte sörkima sabas. Väsimatult töötades kujundas ta meie esimese kunstitasemelise teatriansambli. Pikad ja väsitavad proovid toimusid tihti õhtuti, kuna palgaline põhitrupp ei olnud küllalt suur ja mitmed kõrvalosade mängijad olid mujal teenistuses. Publiku vähesuse tõttu tuli järjest uusi näidendeid õppida – igal kuul ilmus üks, tihti kaks uut näidendit lavale.

Imestan praegu siiralt ka oma ema tolleaegset töövõimet – vähemalt paar korda nõudalas etendused, alatised proovid, näidendite tõlkimine ja selle juures hoolitsemine kahe lapse eest. Suure osa oma ja minu riiekest õmbles ta ka ise.

Vanemuise kutselise teatri algaastail said kõik põhitrupi liikmed palka 25 rubla kuus. Hiljem tõsteti meestel palka, aga naistel mitte. See vihastas minu ema. Tema kihutas naisnäitlejaid palka juurde nõudma. Trupi naisliikmed olid seekord Altleis, Olly Västriku, Kõnna ja minu ema. Ema kutsus Menningu naisnäitlejate garderoobi ja esitas talle kõigi asjaosaliste juuresolekul palgakõrgenduse nõudmise. Menning püüdis seda oma tavalisel järsul viisil

tagasi tõrjuda. Selle peale ütles Kõnna andlikult: "Ei mul pole siin midagi nõuda, pean sellega rahul olema, mis mulle antakse." Ka Olly Västriku taganes sõnadega: "Kassapreili ei saa rohkem kui kaksikümmend viis rubla, mis siis meiega nõuame!" Altleis oli ägedam, hakkas nutma ja ütles, et tema selle palgaga välja ei tule. Minu ema kordas külmalt, et tema nõuab palgakõrgendust. Menning ei vastanud enam midagi, vaid läks minema. Järgmisel juhatuses koosolekul tõsteti minu ema ja Altleisi palk 35 rublale, võrdseks meeste omadega, kuna Kõnna ja Västriku endisele palgale jäeti. Hiljem muidugi tõusid kõik palgad. Kõigil näitlejail, kes töötasid Menninguga, oli vaja tubli annus entusiasmi, et pingele vastu pidada.

Menningu tööstilist ja tema teenetest ansambliteatri loomisest on palju kirjutatud. Suured teened on tal eesti algupärase näitekirjanduse arendamisel ja vanade näidendite uuesti tutvustamisel. Oli ju tema teatris eriline etenduste seeria "Eesti ajaloolikkude näitemängude õhtud", kus esitati Koidula näidendeid, Jakobsoni "Arthur ja Anna"²⁶, Kunderi "Kroonu onu"²⁷, Jakob Liivi "Kolmat aega vallavanem"²⁸, Orgussaare "Teder mulle, suled sulle"²⁹ jt. Kitzberg kasvas ju väarikaks näitekirjanikuks just koostöös Menningu Vanemuisega. Menning tõi lavale Christian Rutoffi näidendeid, Lutsu näidendeid, Vilde "Tabamata ime"³⁰ ja "Pisuhänna"³¹.

Menningu ja teatri peremeheks oli ju Vanemuise selts. Seltsi liikmeskonna üldine kultuuriline tase ei saanudki olla kõrge. Ka tolleaegsete töökate ja edasirühkijate haritlaste hulgas oli suhteliselt vähe neid, kes taipasid kunstilisi küsimusi. Seltsis oli hakanud arenema opositsioon teatrijuhi liig nõudlikele

²⁶ 29.09.1907.

²⁷ J. Kunderi "Mulgi mõistus ja tartlase tarkus" ja "Kroonu onu", 22.05.1908. Hiljem mängiti "Kroonu onu" koos L. Koidula "Säärase mulgi" ja J. Liivi "Kolmat aega vallavanemaga".

²⁸ 04.11.1909.

²⁹ 05.11.1908.

³⁰ Esietendus 15.12.1913.

³¹ "Pisuhänna" lavastas Vanemuises 07.04.1914 Ants Simm, mitte Karl Menning.

taotlustele. Tõsise kunstiteatri taotlused ületasid enamiku seltsiliikmete vaimse horisondi. Oli neid, kes ihalusega tagasi piilusid Wiera operettidele vanas Vanemuises. Sellest kõigest räägiti minu kodus tihti. Ema väljendus tihti teravalt väikekodanlaste ja vürtspoodnike suhtes. Nii tekkis juba lapsena kuuldu mõjul mingi arusaamine, et on olemas "tõsine kunst" ja et väikekodanlus seda ei mõista.

Õnnetuseks oli uue Vanemuise saalis pingutav jälgida tõsiseid mõtterikka tekstiga näidendeid saali halva akustika ja lameda põranda tõttu. Vanemuise omad inimesed teadsid kõik, et täiesti korralikku näidendi jälgimist võimaldasid saalis ainult 6–7 esimest rida. Saali keskel – keskmise ukse kohal – oli võimalult halb kuuldavus. Saali tagumises otsas oli jälle paremini kuulda, aga siin oli raske rahuldavalt näha. Kõik sirutasid kaelu ja kehitasid end viimse võimaluseni, nii et lahtised toolid alalõpmata nagisesid ja ka kuulamist segasid. See oli üks põhjustest, miks tõsiste näidendite publik kahanes: oli lihtsalt liig pingutav neid jälgida selles saalis. Ja seejuures olid teatripiletite hinnad suhteliselt kõrged.

Vanemuisel uue maja ehitamisest lasuv võlg ei kahanenud, vaid kasvas iga aastaga. Oli küll organiseeritud teatritoetajate kogu, kes kogus suuri summasid, ent kõigest ei piisanud. Seltsi liikmeskonnas hakkas kostma häält, et teater peaks tulema alla oma "kunstikõrgustelt" ja muutuma enam "rahvamajaks", mis pakuks mõnusat ajaviidet lihtsale inimesele. Hakati nõudma operettide esitamist. Menning astus selle vastu kategooriliselt välja: tema väitis, et järjekindel operettide esitamine teatri taseme alla viib. Vastuolu seltsis läks eriti teravaks, kui Tartus mõjuvõimas Postimehe rühm rahulolematuid toetama hakkas. Tõnisson ise ei rääkinud avalikult Menningu seisukohtade vastu, ent aitas kaudselt teda troonilt väärata. Vanemuise Seltsi liikmete enamused olid kindlad Eduerakonna mehed – s.o Tõnissoni mehed. Sellega oli Tõnissonil võimalus Menningule teatris valusalt varvastele astuda. Kõnelusi sellest situatsioonist teatris ja teatavast võitlusest võimu pärast Menningu ja Tõnissoni vahel kuulsin noil ajal kodus tihti.

Minu ägeda iseloomuga ema oli otse tige

Tõnissonile tema hoiaku tõttu teatri sisemises võitluses. Veel palju aastaid hiljem säilis temas see pahameel ning kibedus Koodi-Jaani suhtes. Oleks Tõnisson sellel kriitilisel ajal Menningut toetanud, poleks Menningu teatrist lahkunud.

1914. a kevadel peeti rida seltsi peakoosolekuid. Kujunes terav rindejoon. Menningu suuna pooldajad olid ilmses vähemuses, uus valitud eestseisus oli enamuses reformide poolt. 20. aprilli peakoosolekul teatas Menning oma lahkumisest teatrijuhi kohalt. Võib-olla ei oodanud "reformijad", kes lootsid sundida Menningut järele andma, nii järsku reageeringut. Kõige rohkem löödud ja õnnetud olid näitlejad, kes ise oma juhti ja tema tööd parimini oskasid hinnata. Kogu näitlejate kollektiiv esitas kohe palve neid lepinguist vabastada. Tol ajal olid näitlejad seotud aastalepinguga, mis sõlmitud seltsi juhatusega. Igal kevadel peale sesooni lõppu sõlmiti lepingud uuesti.

Teatrijuhi kohta pakkus seltsi teatritoimikond nüüd Ants Simmile ja kõigile näitlejatele tehti ettepanek töötada edasi. Alles peale ringreisi lõppemist erakorralisel peakoosolekul 29. mail teatas Simm, et ta on nõus teatrijuhi kohale asuma ja et näitlejad on nõus tema juhtimisel edasi töötama. Omavahelistel läbirääkimistel olid Simm ja näitlejad sellele ajutisele kokkuleppele jõudnud, tingimusega, et kõik rattad pannakse käima Menningu tagasitoomiseks.

Uue, 1914. a sügisel algava teatrihooaja löi äsja alanud sõda segamini. Suurte ajalooliste sündmuste ellulõikava pealetungi ees pidid teatrimured paratamatult oma kaalust kaotama.

Paari esimese sõjanädala jooksul olid Vanemuise ruumid rekvireeritud mobilisatsioonipunktiks. Etendused toimusid ajutiselt Eesti Üliõpilaste Seltsi kitsastes ruumides Viljandi tänaval, kuhu mahtus vaevast paarsada inimest. Ka hiljem, olles oma ruumid tagasi saanud, ei suutnud teater saavutada küllaldast tööpinget. Mängiti pea kogu aeg vanu näidendeid. Jäi ju Menningult Vanemuisele määratu pärand: kokku 152 lavastust, nendest 20 algupärast näidendit ja 11 lastenäidendit. Sellest vanast rasvast võis pikemat aega elada – ja elatigi.

Mul on uduselt meeles, et varsti hakkas esinema raskusi näitlejate palkade väljamaksmisel. Et näitlejate rahalist olukorda kohendada, korraldati 13. detsembril "Näitlejate pidu" segaeeskavaga, mis tõi teatri ruumid rahvast täis. Selles kavas esines esmakordselt Mizzi Möller Joosep Tootsina Paunverest, kes oma sõjaseiklusi jutustas: kuidas nad Paunvere poistega sõjas käisid Saksa keisrit Villemit püüdnud. Tootsi numbril oli väga suur menu, mis talle truuks jäi ka hilisemate aastakümnete jooksul.

Enne sõja algust olime kolinud Aleksandri uulitsale viietoalisse korterisse, kus kaks tuba möbleeritult üliõpilastele välja üüriti, nagu see Tartus üldiselt kombeks oli. Üks tädi oli tulnud meile majapidajaks ja kahe toa väljaüürimine tasus kogu korteri üüri- ja küttekulud.

Kogu aeg oli tõusnud elukallidus. Tekkis raskusi suhkru ja petrooleumiga. Ka omamaa saaduste – liha, või ja piima hulk turul vähenes. Ent ma siiski ei mäleta, et neil Tartu-aastail oleksime teravamalt tundnud toiduainete puudust. See tuli hiljem.

Küllaltki eesti perekondi oli kandnud sõjahvleid langenute ja haavatute näol. Selleaegse kombe kohaselt kubisesid ajalehed sõjaväkke siirdujate jumalagajātu-kuulutustest. Pikad nimestikud mehi ütlesid lahkumistervitusi omastele ja tuttavatele. Ent frondile siirdujate ešelonid polnud enam täis ülemeelikut tralli, nagu sõja alguses.

Sõjaolukorra surve ja ilma Menninguta polnud Vanemuise töö enam kaugeltki endisel tasemel. Teater hingitses kuidagi edasi. Algupäranditest toodi uuena lavale Kitzbergi-Simmi "Kosjasõit"³². O. Lutsu draama "Laul õnnest"³³ ebaõnnestus laval, eriti aitas sellele kaasa L. Hanseni kujundatud peategelase tahtmatu koomika. Mäletan selgesti, et saalitäis publikut saatusliku haamrilöögi puhul draama lõpul südamest naeris. Eesriie langes üldise naeru saatel nagu parima komöödia puhul. Ja "Laul õnnest" polegi enam hiljem rambivalgust näinud. "Kooparüütel"³⁴ äratas küll suurt huvi – Hindrey ja J. Simmi koostööna, ent pakkus üldiselt liiga vähe. Neil aastail oli Vanemuise ruumides igasuguseid kontserte, omi ja võõraid, ning segaõhtuid, mida pidu-

deks nimetati, kusjuures peab muidugi meeles pidama, et sõja ajal oli tants keelatud.

Kui front jõudis Riia lähistele, läks ärevus ikka suuremaks. Sõjaväkke kutsumiseks vaadati ka valgepiletimehed uuesti läbi. Üheks aega iseloomustavaks seigaks olid aina sagedevad valged laigud Postimehe veergudel. See näitas, kuidas sõjaaegne tsensuur ikka aktiivsemaks muutus. Vahel olid valged terved veerud, vahel väiksemad laigud. Kui pealkirjale "Uuemad teated sõjarindelt" järgnes valge laik, sai kõige naiivsempi aru, et frondi asjad olid halvasti.

Vanemuise asjad olid ka halvasti, rahaline kitsikus oli suur. Näitlejate olukord seetõttu kindlusetu. Kuulsin neid jutte pidevalt.

Samasse aega kuulub ka minu esimene tutvus Eesti Rahva Muuseumiga. Et muuseumile vanavara korjati, teadsin juba ammu, ka seda, et muuseumi heaks pidusid ja kontserte korraldati ja et Põllumeeste Seltsi sügisnäitustel müüdi muuseumi heaks kanarbikuoksaesi rinnamärgina. Vanavara kogumine oli tol ajal väga populaarne, eriti tegelesid sellega üliõpilased ja maaharitud.

Minu vanemad olid juba 1912. a lahku läinud, minu ema kasvas üksi oma kahte last. Vaatamata närvepingutavale näitlejakutsele, rohketele tõlketöödele, ringreisidele kasvas ta meid hästi. Ta ei muretsenud mitte ainult meie kehaliste vajaduste eest, vaid ergutas igati meis tärkavat vaimset huvi. Kui olime väiksed, leidis ta ikka aega meile ette lugeda. Meie põnevamad tunnid olid need, kui ta meile otse saksa keelest tõlkides luges ette Dumas' "Kolm musketäri" ja "Kakskümmend aastat hiljem". Olime sama vaimustatud vapratest musketäridest, nagu olid ja on veel praegugi miljonid lapsed.

Paksemaid raamatuid meie riuilil oli saksa keelne uhkelt illustreeritud kaheköiteline "Tuhat üks ööd". Ka sellest luges ema meile ette. Raamatuid oli meie kodus üsna palju ja neid osteti alati, kuigi raha oli alati napilt. Väga palju minu lapse-fantaasiale andsid ka raama-

³² Esietendus 17.01.1916, lavastaja A. Simm.

³³ Esietendus 10.09.1916, lavastaja A. Simm.

³⁴ Esietendus 21.11.1915, lavastaja A. Simm.

tud "Kreeka muinaskangelased" ja "Rooma muinaskangelased", mis olid siis värskest ilmunud.

Teisel sõja-aastal muutus elu ikka röömutumaks ja raskemaks. Kogu esialgne vaimustus ja pateetiliselt väljenduv võitlusind oli kadunud. Rahvamasside meeolule mõjus eriti masendavalt üha teravnev esimese järgu tarbeainete puudus. Petrooleumi ja suhkrut anti rahvale juba ammu normeeritud koguses. Juba hakkas raskusi esinema ka nahkjalatsitega, mille hindu spekulatsiooni pidurdamiseks normeeriti. Linnas ei jätkunud enam piisavalt võid ja piima. Tartu elanike arv oli tõusnud 1916. a alguseks 61715ni peamiselt sõjapõgenike arvel, kusjuures mobiliseeritud mehed elanike arvus puudusid.

Vanemuises oli jälle küpsenud sisemine kriis. Kandev osa näitlejaist ei suutnud unustada Menningut, kuna teatritöö tase oli kaugel endisest ja töö nooremate näitlejatega lonkas eriti. Igal teisel näitejuhil oleks olnud raske asuda sellise autoriteetse ja loova teatrijuhi asemele, nagu oli olnud Karl Menning. Alul lepiti Simmiga, pidades tema valitsusaega ajutiseks, loodeti Menningu tagasikutsumisele. Simm mürgitas õhkkonda veel oma isikliku avantüüriga, kuna üks naisnäitleja oli muutunud tema eriliseks soosikuks. Menning oli hoidnud teatri sellistest seiklustest puhta ja nõudnud näitlejatel moraalselt käitumist, isegi liialdatult valjult. Pidi ju verinoor Liina Põlde – hilisem suur näitleja Liina Reiman – Menningu trupist lahkuma ühe skandaali tekitanud romaani tõttu.³⁵

Mäletan, kuidas rahulolematute näitlejate grupp korduvalt meie korteris nõu pidamas käis, oli ju minu ema üks ägedamaid olukorra arvustajaid, ühtlasi vanim ja staažikaim selle grupi seas. Rahulolematud näitlejad nõudsid teatri sisemise olukorra tervendamise küsimuse arutamist Vanemuise eestseisuse koosolekul näitlejate esindajate juuresolekul. Vanemuise tookordne eestseisus jättis kogu ebameeldiva loo teatritoimkonna ajada. Toimkonna esimees A. Jürgenstein keerutas asja õige variserlikult, püüdes kogu intsidenti lihtsalt surnuks rääkida ja Simmi igati kaitsta. Lugu lõppes 11 Vanemuise näitleja lahkumisega

teatrist, kusjuures nad avaldasid kõigis eesti ajalehtedes avaliku seletuse.³⁶ Need näitlejad olid: M. Türk, E. Türk, H. Vaks, T. Mutsu, A. Markus, O. Teetsov, A. Teetsov, A. Reiman, E. Uuehendrik, A. Sunne, M. Ohaka. See näitlejate grupp siirdus Tallinna, kus nad hiljem Tallinna Draamateatri asutasid.³⁷

Nii lõppes 1916. a ka minu Tartu-elu. Kahju oli lahkuda emakeelsest koolist ja Tartu sõpradest.

ELSBET PEREK

1924. aastal.

KM EKLA
fotokogu

³⁵ E. Perek viitab siin faktile, et 1911. aasta novembris sooritas üks L. Reimansse õnnetult armunud gruusia päritolu üliõpilane suitsiidi, mistõttu K. Menning L. Reimaniga 1912. a lepingut ei pikendanud. Viimane oli sunnitud Vanemuisest lahkuma ja asuma Pärnusse. Vt: L. Reiman "Rambivalgus süttib", Tallinn, 1991, lk 56 jj.

³⁶ Näitlejad saatsid avaliku pöördumise neljale Eesti päevalehele. Vt Postimees nr 85. 16.04.1916, Tallinna teataja nr 84. 15.04.1916, Päevaleht nr 79, 15.04.1916. Koos näitlejate kirjaga ilmus Postimehes Vanemuise näitelava-toimkonna vastus A. Jürgensteini ja H. Rebase allkirjadega. Poleemika jätkus 20. aprilli Postimehes A. Markuse, E. Türgi ja A. Teetsovi pöördumisega ning taas A. Jürgensteini vastusega. Pikem analüüsiv käsitlus sel teemal ilmus 25.05.1916 Postimehes R. Kangro-Poole sulest – "Vanemuise teatri sisemine kriis".

³⁷ Draamateatri asutajate hulka kuulus tõepoolest enamik 1916. aastal Vanemuisest lahkunud näitlejatest: A. Markus, T. Mutsu, A. Sunne, A. Teetsov, O. Teetsov, E. Türk, M. Türk, H. Vaks, E. Uuehendrik liitus Draamateatri trupiga aasta hiljem. A. Reiman jätkas siiski Vanemuises. M. Ohaka pühendus õpingutele, täiendades end nii draama, laulu kui ka balleti alal.